ŞAMANİZM VE ÇOCUK FOLKLORU

Prof. Sultan MAMBETKALİYEV*

Türkiye Türkçesine Aktaran: Kalmamat KULAMSHAEV**

İlkel toplumun sona ermesiyle iş paylaşımı sürecinin başlamasının ve ferdin cemaatten ayrılmasının, içtimai gelişmenin her alanda kesin değişmeleri yansıtması, tabiat, insan, toplum ve şuur mefhumuna yönelik yeni fikirlerin oluşmasına zemin hazırladı. 1

Şamanizmin dini fikirler sistemi olarak gelişmesi işte bu zamana denk geldi. Bunu birçok bilim adamı da doğrulamaktadır. 2

Demek ki, şamanizm en eski dinlerden biridir. Türk halklarının kültür hayatında bu zamana kadar etkisini kaybetmeden sürdüren eski bir mirastır.

Şamanizm Kırgızların toplumsal şuurunun gelişme sürecinde büyük rol oynamıştır. Bu konu hakkında S.M. Abramzon 3 , S. İlyasov 4, B.Amanaliyev 5, T. Bayaliyeva 6, v.b. tarihçi, etnograf, felsefeci bilim adamlarının eserlerinde bahsedilmektedir. Sonraki yıllarda ortaya çıkan tarihi kaynaklar yukarıda söylenen bilim adamlarının fikirlerini yeni veriler ile tamamlamaktadırlar. Onların arasında ilk Kırgız tarihçilerinden biri olan B. Soltonov ile Doğu Türkistan Kırgızlarından gelen tarihçi-alim A. Baytur'un eserlerinin aynı bir yeri vardır. 7 B. Soltonov " .... en eski Kırgız dinine "kam" demektedir ..... Kırgızların, bakşı, bübü, tölgöçü ve dalı'ya inanmışlardır. Ekin ve otun yetişmediği, yağmur yağmadığı kuraklık zamanında halk tarlaya giderek yağmur duası (tülöö) yaparlardı." Kam ve tayu anlayışı şimdiki Kırgızların anlayışında yoktur. Şaman'a (Kırgızca Bahşı) Tuva, Hakas, Altay Türklerinde şimdi de "Kam" denmektedir. 8 Tayu'nun da Altaylıların taylagan telakkisi ile aynı olduğuna şüphe yoktur.

İşte bu eski dönemlerde Şamanizmin Türk boylarının eski ideolojisi olduğunu göstermektedir. Onların tarihi, genetik yakınlığı, tarihin son dönemlerinde ayrıldıklarını, başka dünya dinleri ile karıştıklarını ispatlamaktadır.

A. Baytur'un araştırmasında ise, birçok sözlü ve Çin yazılı kaynaklarına dayanılarak M.S. IX. Yüzyılda, " Yenisey Kırgızlarının Hanlığının çok güçlü olduğu dönemde Şamanizmin de güçlendiği 9 " belirtilmektedir. Onların Gök Tanrı, Gün Tanrı, Ay Tanrı, Yıldız Tanrı, Ateş Tanrı, Su Tanrı denilen dokuz tanrısı olduğunu, hepsinin başının Kök Tanrı olduğu hakkında bilgiler verilmektedir. 10 Bu bilgiler de Kırgız halkının kültürüyle, eskiden, aynı dini anlaşışı paylaşan halkların kültürlerinin aynı kökenden olduğunu göstermektedir. Şamanizmin başka din anlayışları ile karışarak onları kendi içine aldığını da göstermektedir.

Burada dokuz sayısının kullanılması ilgi çekmektedir. Kırgızların içtimai hayat tarzında dokuz rakamı kutsal sayı olarak kabul edilmektedir. 11

" Baygeni (yarışma hediyesi) dokuzar koyun", Tanrı adına dokuz ekmek (babedin) verin", Dokuz Korgool oyununu oynayan gelinlere "eğildiklerinde ikiz, diz üstü düştüklerinde dokuz doğur" diye dua ederlerdi. "Dokuz defa, yuvarlan" diye beddua edilirdi. Folklorda kahramanları, annesi dokuz gün sancı çekerek doğururdu. Dokuz yolun kesiştiği yere şehir kurmaları 12 v.b. Türk-Moğol halklarının folkloru ile etnografyasındaki dokuz sayısının kutsal rakam olarak kullanılmasını, poetik anlamlarını, fonksiyonlarını mukayese ederek araştırmak, bizi muhakkak ki ilginç sonuçlara ulaştıracaktır kanaatindeyim.

Kırgız Şamanizm'indeki bazı kavramlardan, halkımızın bu dini kültürünün kökünün Türk-Moğol halklarının eski inançları ile benzerliği fark edilmektedir. 13 Örneğin; daha konuşamayan çocuk ağlarsa, şımarırsa, onu ağlatmamak için korkutarak " mokoço geliyor" denirdi. Dilin şiveleri, lehçelerinde ise, bu " bököçö geliyor", " böö geliyor" diye değişiyor. 14 Bu sözlerin kökü mo/ böö mokurmasa dayanmaktadır. Burada Buryat ve Moğollarda bahşıya (şamana) böö dendiğini göz önünde bulundurursak, konu daha iyi anlaşılacaktır. Demek, Kırgızlar ağlayan, şımarık bebeği şaman, korkunç bir ruh geliyor diye, şaman dininin tipik karakterleriyle korkutmaktadırlar.

Elbette, Şamanizmin, Kırgız kültüründe dini ve dünyayı tanıma anlayışındaki yeri hakkında tarihi etnografik, felsefi folklor araştırmaları yapılabilir. Bu kısa bildiride, Şamanizmin Kırgız içtimai düşünce sistemindeki yerini tespit etmeyi amaç etmemekteyiz. Sadece, çocuk folklorundaki, özellikle, çocuğun doğumu, adının konulması ve gelişme dönemlerinde uygulanan bir takım adetlerdeki, Şamanizm izleri konusunu ele alacağız.

Kırgızların şaman anlayışısın temelinde, çeşitli kara ve ak güçlere, cinlere, şeytanlara inanmaları bulunmaktadır. Yeni doğan bebeğin ve annenin destekleyicisi Umay-Ene kabul edilmektedir. 15 O bir ruh, yardımcı güç, tipleştirilmiş bir unsur olarak karşımıza çıkar. Çocuk doğarken, çocuğun ve annesinin canını almak için martua denilen kara güçler gelir. Eğer böyle güçler gelmişse, o zaman, çocuk ve annenin hayatını ancak kuugunçu'nun kurtarabileceğine inanılmaktadır. Kuugunçu, martuu'yu etkileyebilen, şaman niteliğine sahip erkek kişidir. Kadının doğum sancıları zorlaştığında, anne-çocuğun hayatı tehlikede olduğunda veya martuu bastığı fark edilince,

sadece kuugunçunu (şamanı) çağrılırdı. Kuugunçu haberi alınca, durumu anladıktan sonra, nehre doğru "Taşta, Taşta, Taşda diyorum, taşta(bırak) 16" diye bağırarak atla koştururdu. Çünkü, büyük kara deve şeklindeki zararlı güç, bebek ile annenin canını, ciğerini dişlerine alarak suya doğru kaçarmış. Kara deve ciğeri suya bırakmaya yetişirse anne ve çocuk ölürmüş, ciğeri suya bırakmaya yetişemezse, ikisi de sağ salim kalırlarmış. Martuu kuugunçudan çok korkar, onun sesini duyunca ciğeri bırakır, kaçarak gözden kaybolduğuna inanılmaktadır.

Burada martuu, albarstı, kara, kuugunçu hakkındaki anlayışlar halkta İslam diniyle bağlantılı olarak açıklanırsa bile, tamamen Şamanizm unsurları olduğu tartışılmaz. Kuungunçu basit bir insan değil, o albarstıyı yakalayarak saçını kesip alan ve gere vermeden onu yalvartarak, onu teslim alan, bundan dolayı şaman kuugunçu özelliğini kazanan şahıstır. 17

Çocuğa ad koyma geleneğinde de Şamanizmden kalan anlayışların İslamın şartları gibi yerine getirildiği görülmektedir. Ayrıca önceki dönemlerden beri çocuğu olmayan veya çocukları durmadan ölen insanlar, isteklerine kavuşunca, bebeğe Şamanizm geleneklerine dayanarak isim verirler. Çocuğu durmadan ölenler olursa, her hangi bir zararlı güç çocukların canını alıyor diye inandıkları için çocuk doğar doğmaz onu başka birisinin evine götürerek büyütürler. Böylece, bebeğin canını alan kara gücü aldattıklarına inanılmaktadır. Bu çocuk daha sonra Şamanizmde görülen adete göre, anne ve babası tarafından satın alınmaktadır. Bu şekilde tekrar satın alınan çocuğun ismi Satılgan, Satıvaldı, Satındı, Satkın olarak konur. Bazen geçici olarak çocuğa bakan evin sahibine nasıl bir şey verilerek satın alırsa, o şeyin adıyla bağlantılı olan isimlerin konulduğu da görülmektedir. (örneğin, Kebekbay, Kepekbay vs.). Değerli şeyin ismini vermemelerinin temelinde, zararlı güçlerden çocuğun neslini gizleme maksadı yatmaktadır. 18

Şamanizm adetlerine göre çocuğa ad verilmesine, Kırgızların kahramanlık destanlarında da geniş bir şekilde yer verilmiştir. Aleyan, S. Karalayev'in varyantında Manas'ın gerçek ismini düşmanlarından gizlemek için Çon Cindi (büyük deli) olarak adlandırmışlardır. İlk çağlarda, dileyerek kavuştukları çocuğu kara güçlerden gizleme geleneğinin daha sonraları düşmanlardan gizleme ve nazardın koruma anlamında sosyal olguya dönüştüğünü rahatlıkla iddia edebiliriz. Bu konu hakkında "Manas"ı araştıran S. Musayev: " uzun zamandır çocuğu olmayan veya devamlı ölen anne ve babanın çocuğu her türlü olumsuzluklardan korumak için gerçek adı söylenmezdi, çocuğa sevimsiz, kulağa hoş olmayan isim ile (Bok Murun, Cindi)adlandırma adetleri uygulanan olaylardır." 19 diye belirtmektedir.

Başka bir örnekte, tam dokuz gün sancıyla doğuran Çıyırdı'nın çocuğun (Manas'ı, S. Musayev) Umay ana "vaktin doldu, aydınlık dünyaya çık" diye kovalar. "Kısmetim nerde?" diye bebek kabul etmez. "Kısmetin orada" diye Umay Ana çocuğa yalan söyler. 20 Veya, Manas doğduğunda ona adını koymak zor olmuştu. Cakıp "ad asmandan deçü ele (ad gökyüzünden iner derlerdi.)" demektedir. 21 İşte bunların hepsi Kırgız halkının çocuklara isim verme geleneğinde şamanizm anlayışının, diğer dini, epik ve estetik anlayışlar ile karışarak kullanıla geldiğinin bir örneğidir.

Şamanizmin anlayışına göre sıkça yapılan adetlerden biri de çocuğun kırkını çıkarma (kırk gün çıkartma) adetidir. Bebek kırk gününü doldurduğunda kırk kaşık suyla yıkayıp, kırk kuraktuu (kırk çeşit kumaştan birleştirilerek dikilmiş) gömleği giydirme adedi bugünlerde kullanılmaktadır. 22 Kazak bilim adamı A. Kontratbayev'in derlemelerinde, bebeğin eski gömleği çıkartılarak hamurdan yapılan bebek şekline giydirilmekte ve köpeğe atılmaktadır. Köpek hamura dolanan gömleği parçalayarak, hamuru yerse, demek ki, çocuğun hayatı uzun olur, ya da zararlı güçlerin aldatıldığı düşünülürdü. Hamura dolanan gömleğe "it gömlek" denilmektedir. Bu anlamda da Kırgızlarda "İt köynöktü murda cırtkan (it gömleğini önce yırtmış)" deyimi (Bir Köynök- Kırgızda, S. Musayev) ortaya çıkmıştır ki, bunun anlamı, az da olsa, senden büyüğüm demektir. 23 Bir de burada kırk kutsal sayısı ilgi çekmektedir. Belki 40 sayısını sihirli sayı olarak saymalarının bir sebebi de şaman anlayışlarına dayanmaktadır.

Küçük çocuklara uygulanan folklor, etnografya örf- adetleri arasında " Tuşoo kesüü" adeti çok önemli bir yere sahiptir. O, çocuğa tam yürümeye başladığında uygulanır. Her türlü sihirli güçlerin çocuğun tam yürüyebilmesine engel olmaması için onun bacakları ala iplik ile bağlanır, belli aralıktaki uzaklıktan çocuklar yarışarak koşturup gelir. İlk kim yetişirse, o çocuk ipliği keser. Buna da " Tuşoo kesme" denmektedir. Eğer bu adet her hangi bir sebepten dolayı yerine getirilmezse, çocuk tam yürüyemez. 24 Bu geleneğin uygulanması günümüzde daha çok eğlence, bayram havası niteliğinde gerçekleşmektedir. Fakat temelinde sihirli güce inanma yatmaktadır.

Böylece, çocuklar için, doğduğundan başlayarak her türlü adetlerin, geleneklerin uygulanması, Kırgızlar arasında doğal karşılanır. Onların çoğunda şaman anlayışlarının bu veya o şekilde muhakkak kullanıldığı herkesçe bilinen bir gerçektir.

Çocuğun tehlikeye uğrama korkusundan aksar başıl aytuu, korosongo koyaytuu, ay tuyakka tay aytuu adetleri de şamanizm anlayışları ile bağlantılıdır. Olumsuz güçlerinden kurtarmak için öpkö çabuu geleneğini yerine getirme tamamen şamanizmin geleneklerindendir.

Şaminizm unsurları, çocuk edebiyatındaki rütiel şiirlerde de rastlanmaktadır. Örneğin, küçük bebeğe suk girdi, nazar değdi, kirene kirdi(nazar değdi) denilen anlayışlar vardır. Böyle durumda özellikle yazılmış manzum

metinlerin yardımı ile çocuğun vücuduna yerleşmiş olan kara güçleri kovalar. Buna çoyuu veya kirine löö denmektedir.

Örneğin:

Bismillahirrahmanirrahim

Benim elim değil

Umay Ana, Batma, Zuuralar'ın eli,

Emçilerin eli, Peygamberlerin eli,

Ak kayrak ata, Gök kayrak ata,

Ata, yalvarmak benden yalgamak senden,

Yüksek, yüksek, yükseğe git.

Yükseklerde odun kesen giyik'e git

Kaya, kayaya git, kayalarda dolaşan tilkiye git.

Kır, kırlara git, kırlarda otlayan ineklere git...

Şamanizmin ayrılmaz bir işareti de büyülü güce inanmadır. Bu metin büyülü güce sahiptir ve şaman özelliğine sahip insan tarafından yapılmaktadır. Kirinelöö, çoyuu (kötü ruhu çıkartma) nu, her insan yapamaz. Metinden anlaşıldığı gibi, şiir metinleri, her bakımdan büyülüdür ve bu büyülü metnin yardımı ile olumsuz güçlerin kovulduğuna inanılmaktadır.

Sonuç olarak; çocuk folklorunda Şamanizm anlayışına çok rastlanmaktadır. Elbette, o eski ve yeni dini, ideolojik anlayışlar ile karışmış, değişikliklere uğramıştır. Bu konuda, Prof. B.A. Amanaliyev'in genel Kırgız şamanizmi hakkında söyledikleri çok yerindedir. 25 O, Kırgız inanç sistemindeki şamanizmin yerini ayrıca vurgulamı; ayrıca, bakşıların (şamanların) büyücü fonksiyonlarıyla birlikte, halk tıbbı ve sonraki dini inançlar ile kaynaştığını belirtmiştir. 26

Kırgız çocuk folklorundaki şamanizmin izleri hakkındaki mesele elbette bununla bitmiyor. Onu başkan sonuna kadar incelemek için sadece Kırgızların değil, başka Türk halklarının da folklor kaynaklarının araştırılması gerekir. Ancak, o zaman Şamanizm ve başka dini ideolojik kültürel unsurların, çocuk folklorundaki izlerini, manevi ve poetik fonksiyonları akkında objektif fikirleri, düşünceleri ortaya koyabiliriz.

* Uluslararası Türk Akademisi Üyesi, Uluslararası Kadrolar Akademisi Yedek Üyesi, KIRGIZİSTAN .

** Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara-TÜRKİYE.

DİPNOTLAR:

1 Anisimov , V.F ., Duhovnaya Jizn Pervobıtnogo Obşçestva, M., 1996?, Teylor. E ., Pervobıtnaya Kultura., M. 1987- Meleonskiy, E. M, Pervobıtnıye İstoki Slovenskogo İskusstva // Rannıye Formı İskusstva. M ., 1972,

2 Tokarev , S. A ., Rannıye Formı religii, M., 1991; Mihaylov, R., K Vorposu o Şamanizme i Şamanskoy Poezii // Teoretiçeskiye Problemi Vostoçnıh Literatur, M., 1969; Mukanov, K., Şamanı u Oğuz Edebiyetin Jasawşılardın Bayırğı Ökilderi. Alma-Ata 1978.

3 Abramzon , S.M ., Oçirkı Kulturı Kirgizskogo Naroda, Frunze 1997.

4 İlyasov , S.İ ., Perejıtkı Şamanizma u Kirgizov Tr. İ ., Yali, Kırgızistan SSC., Frunze, 1945.

5 Amanaliyev , B ., İz İstorii Filosofskoy Mısli Kirgizskogo Nardoda, Frunze 1963.

6 Bayaliyeva , T. D. Doıslamskıye Verovaniya ı İh Perejitki Kirgizov, Frunze 1972.

7 Soltonoyev , B ., Kızıl Kırgız Tarihi I. Kitap, Bişkek, 1993., s. 11-12.

8 Tursunov , E ., a. g.k., s.46.

9 Anvar Baytur, Kırgız Tarihinin Lektsiyaları, 1. Kitap, Bişkek, s. 121-122.

10 Aynı yerde, s. 121.

11 Aynı yerde, s, 122.

12 Simonov , T.N ., obşçestvennıye Funtsii Kirgizskih Narodnıh Razleçeniy v Kontse XIX- Naçalo XX vv: Tarihi, Etnografik Denemeler, M., 1984.

13 Çüy Üniversitesinin Folklor Malzemelerinden

14 Aynı kaynak.

15 Aynı kaynak.

16 Aynı kaynak.

17 Caparov . Ş ., Kırgız Adama Attarı, Frunze 1987.

18 Manas Entsiklopediyası, I.Cilt, s. 107.

19 Manas Entsiklopediyası, II.Cilt, s. 11.

20 Manas Entsiklopediyası, I.Cilt, s. 9.

21 Orozbekov , S ., Manas, I. Cilt, s. 86.

22 Çüy Üniversitesinin Folklor Malzemelerinden.

23 Konratbayev , A ., Drevnetyurkskaya Poeziya i Kazahskiy Folklor, ADD.Alma-Ata 1971.

24 Çüy Üniversitesinin Folklor Malzemelerinden.

25 Aynı yerde.

26 Amanbayev , B ., a. g.e., s. 25.